

ITALIJANSKI VOJNI ZLOČINCI

DAVIDE CONTI (Rim, 1977) je doktoriral iz sodobne zgodovine na univerzi La Sapienza v Rimu. Je raziskovalec na mednarodnem oddelku Fondazione Basso in od leta 2011 svetovalec Zgodovinskega arhiva Senata Italijanske republike v Rimu. Med njegovimi številnimi prispevki in študijami izpostavljamo: *Le brigate Matteotti a Roma e nel Lazio* (2006); *L'occupazione italiana dei Balcani* (2008); *Alle radici del sindacato: La fondazione della CGIL* (2010); *L'anima nera della Repubblica* (2013).

DAVIDE CONTI

ITALIJANSKI VOJNI
ZLOČINCI

OBTOŽBE, PROCESI IN
NEKAZNOVANJE PO DRUGI
SVETOVNI VOJNI

PRILOGA: INTERVJU Z VOJAŠKIM TOŽILCEM
V RIMU ANTONINOM INTELISANOM

SOPHIA

Ljubljana 2014

Davide Conti

Italijanski vojni zločinci: Obtožbe, procesi in nekaznovanje po drugi svetovni vojni
Izvirnik: *Criminali di guerra italiani: Accuse, processi e impunità nel secondo dopoguerra; Con un'intervista al Procuratore Militare di Roma Antonino Intelisano*

© Odradek edizioni, Rim, 2011; prevod: Založba Sophia, Ljubljana, 2014

Vse pravice pridržane.

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za knjigo Republike Slovenije.

Fotografija na naslovnici: parada italijanske vojske, 1941; Biblioteka Znaci,
inv. št. 1470

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497=131 1)“1939 1945”:341 322 5339 9

CONTI, Davide, 1977–

Italijanski vojni zločinci: obtožbe, procesi in nekaznovanje po drugi svetovni vojni / Davide Conti; [prevod Nevenka Troha]. – 1. natis. – Ljubljana: Sophia, 2014. – (Zbirka Naprej!)

Prevod dela: *Criminali di guerra italiani*

ISBN 978–961–6768–78–8

277394688

VSEBINA

- 1 Vprašanje vojnih zločinov v odnosih med Italijo in Grčijo 1
Predzgodovina: italijanski zločini v Grčiji · 1 | Italijanska obrambna dokumentacija · 4 | Prvi procesi proti italijanskim vojnim zločincem v Grčiji · 11 | Grška zakonodaja o sojenju vojnim zločincem in kolaboracionistom · 27 | Politični odnosi in sodni postopki: dvotirna italijansko-grška politika glede vprašanja vojnih zločincev · 30 | Zahteve za izročitev, obsodbe posebnih sodišč in diplomatsko posredovanje: prvi sodni procesi proti italijanskim vojnim zločincem v Grčiji · 56 | Zahteve za pomoč, grožnje in izsiljevanje: napetosti med zaprtimi italijanskimi državljani v Grčiji in diplomatskim predstavništvom Italije · 71 | Med hladno vojno, državljansko vojno in nadaljevanjem države: primer Cuoma in D'Agostina · 85 | Soditi, obsoditi ... izpustiti iz zavora: Grško-italijanska pot k »pravosodni diplomaciji« · 90 | Od primera Ravalli do izmenjave zapornikov: proti zaključku dogajanja okrog italijanskih vojnih zločincev v Grčiji · 125

- 2 Italija in Albanija ob koncu svetovnega spopada 143
Od geografske stalnice do seznama vojnih zločincev · 143
Potovanje Maria Palerma v Albanijo in osnovanje misije Turcato · 147 | Od zahteve za izročitev vojnih zločincev do prvih

sodnih procesov proti Italijanom v Albaniji · 158 | Od poluradnih misij k vprašanju vojnih reparacij: italijansko-albanski odnosi v povojnem mednarodnem kontekstu · 168 | Mednarodni zapleti v italijansko-albanskih odnosih · 180 | Med pripadnostjo zahodnemu bloku in potrebo po sovjetskem sogovorniku: Italija in Balkan v povojnem obdobju · 187 | Od diplomatskih poskusov do seznama 142 oseb albanske državne komisije: obtožbe in obramba italijanskih vojnih zločincev · 199

Priloga: Seznam 142 italijanskih vojnih zločincev, ki ga je Albanija predložila Organizaciji združenih narodov · 209

3 Italija in vojni zločini v Sovjetski zvezi 217

Hladna vojna, diplomacija in vprašanje komunizma · 217
Italijanska obramba pred obtožbo sovjetskih komisij za vojne zločine · 226 | Zločinci, ujetniki, pogrešani: Italijani v sz in politična usmeritev italijanskega veleposlanika v Moskvi Pietra Quaronija · 233

4 Italija in zahodni zavezniki 255

Med koncem druge svetovne vojne in začetkom hladne: zahodni zavezniki in vprašanje italijanskih zločincev · 255 | Od obsodb na smrt do mednarodne zaščite: do odločitve zahodnih zaveznikov, da se Italijanov ne kaznuje · 257 | Med obsodbami na smrt in nekaznovanjem, »dvostrana« politika zahodnih zaveznikov: od pokola v Quoti do primera Beanks, od spopada z Jugoslavijo do ustrelitve Luigija Musettija · 267 | »Facchinettijeve smernice« vojnega ministrstva in zmaga paradigme o nekaznovanju · 279
ZDA, Velika Britanija in Vatikan: protikomunistična fronta in vprašanje italijanskih vojnih zločincev · 290 | Od anglo-ameriškega soglasja do amnestije: zavezniška rešitev vprašanja italijanskih

vojnih ujetnikov · 297 | Od primera Barranco do zaprtih na Procidi:
dokončna uveljavitev pravila o nekaznovanju · 302

5 Italija in Jugoslavija: zločini in diplomacija
na italijanski vzhodni meji 319

Skupna akcija Alessandra Casatija in Giovannija Messa, da se
ovržejo jugoslovanske ovadbe · 319 | Vojni zločini in partizansko
odpornišvo: dva obraza povojne Italije · 324 | Smrtne obsodbe,
spremembe kazni in amnestije: sodbe jugoslovanskih sodišč · 333
Od mirovne pogodbe do odloka predsednika republike leta 1948:
italijanska odklonitev izročitve ustaških in četniških zločincev
in smrtne obsodbe, ki jih je izrekla Jugoslavija · 339 | Od »misije
Palermo« do vprašanja repatriacij: Komunistična partija Italije,
Socialistična stranka Italije delavske enotnosti in »vzporedna
diplomacija« v Jugoslaviji med hladno vojno · 353 | Zavezniška
podpora Italiji in spor z Jugoslavijo · 373 | Razpoteje v letu 1948: od
novih italijansko-jugoslovanskih napetosti do stališč zaveznikov
do preloma med Stalinom in Titom · 383 | Brez recipročnosti ne
bo nobenega procesa: pravna pot do nekaznovanja v Italijanski
republiki · 400

Zaključek 405

*Priloga: Intervju z rimskim vojaškim javnim tožilcem
(prokuratorjem) Antoninom Intelisanom* 413

Fotodokumentarna priloga 429

Imensko kazalo 451

VPRAŠANJE VOJNIH ZLOČINOV V ODNOSIH MED ITALIJO IN GRČIJO

PREDZGODOVINA: ITALIJANSKI ZLOČINI V GRČIJI

Posledice napada Italije na Grčijo, ki se je sicer zaključil z odločilnim nemškimi vojaškimi posredovanjem, in nato okupacije grškega ozemlja so bile veliko smrtnih žrtev, ogromna škoda na infrastrukturi in strateških sektorjih nacionalnega gospodarstva, uničenje vasi in mest, ki so bili izpostavljeni bombardiranju, čiščenju terena, požigom in represalijam nacističnih in fašističnih enot. Leta 1946 so javnosti predstavili poročilo »Les sacrifices de la Grèce pendant la guerre 1940–1945« (Grške žrtve med vojno 1940–1945)¹ z uradnimi podatki o grških izgubah med okupacijo, ki sta jih uradno potrdila United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) in Rdeči križ. V dokumentu so poudarili najpomembnejše in najbolj tragične vidike okupacije, od načrtnega izstradanja prebivalstva do načrtnega širjenja bolezni in uničevanja bivališč civilistov. Kar 1 200 000 Grkov je bilo izpostavljenih požigom vasi, bombardiranju, represalijam, čiščenju terena in deportacijam.

1 Dokument je bil obširneje objavljen v Davide Conti, *L'occupazione italiana dei Balcani: Tra crimini di guerra e mito della brava gente 1940–1943* (Rim: Odradek, 2008).

Poleg statističnega obračuna škode in človeških izgub, ki so jih v Grčiji povzročili okupatorji, so žrtve v poročilu razdeljene tudi po kategorijah in slojih. Med okupacijo Grčije je bilo skupaj 620 000 človeških žrtev, in sicer: 360 000 zaradi lakote; 30 000 zaradi vojnih razmer, 7000 zaradi bombardiranja, 43 000 je bilo usmrčenih, od tega jih je 35 000 usmrtil nemški, 8000 pa italijanski okupator; bolgarski okupator je usmrtil 25 000 žrtev; 60 000 mrtvih je bilo med mladimi; 45 000 je bilo talcev in zapornikov, smrt katerih so povzročili nacisti in fašisti; 50 000 je bilo smrtnih žrtev med pripadniki grškega odpora.

Okupatorske enote so pregnale in zaprle kar 190 000 oseb (100 000 Nemci, 35 000 Italijani, 50 000 Bolgari in 5000 pripadniki albanskih milic, ki so bile vključene v italijansko vojsko, ki jih je tudi izurila in jim poveljevala).

Deportiranih je bilo 88 000 zapornikov, od teh so jih 40 000 deportirali Nemci, 18 000 Italijani, 30 000 Bolgari. Vojna škoda je bila ocenjena na 1 230 000 funtov. Od tega so jo 51 odstotkov povzročile nemške enote, 27 italijanske in 22 odstotkov bolgarske.²

Grški državni urad za ugotavljanje vojnih zločincev je po koncu spopada Komisiji za vojne zločine Organizacije združenih narodov (United Nations War Crimes Commission) poslal dolg seznam vojnih zločinov, poleg opisa dogodkov pa je priložil tudi datum in kraj dogajanj in kazenske obtožbe z imeni domnevnih odgovornih:

Polkovnik (nato general) Del Giudice iz divizije Pinerolo je v letih 1942 in 1943 pred naglo sodišče postavil 120 Grkov, med katerimi je bilo 39 ustreljenih, drugi so bili deportirani. Neposredno je odgovoren za grozovita mučenja pripadnikov odpora.

2 Vsi statistični podatki in ocene so iz publikacije *Les sacrifices de la Grèce pendant la guerre 1940–1945* (Atene: Edition de la Ligue »La Paix par la Justice«, 1946).

Nekateri med njimi so bili obešeni za roke vse dotlej, dokler se jim niso potrgali sklepi; drugim so vstavili zračno črpalko za kolesa, dokler jim ni počilo črevesje (Obtožni dokaz 206/44). Polkovnik Venieri [...] je osebno odgovoren za posilstva deklic in žensk v Argosu Orestikonu pa tudi za bombardiranje tamkajšnjih vasi in za stotino usmrtitev (med temi je bilo 46 talcev). (Obtožni dokaz 206/44.) Tudi častnik divizije Pinerolo poveljnik Di Prima Catergio je ukazal mučenje z zračno črpalko za kolesa in je, potem ko jih je uspaval s kokainom, posilil nekaj deklet iz vasi Dendrochori. (Obtožni dokaz 206/47.) Podporočnik Spatalo je ukazal usmrtiti deset rejcev živine v Grammosu in posilil nekaj žensk v Grammosu in Yannochoriji. (Obtožni dokaz 206/50.) Podporočnik Giona je ukazal zažgati Argos Orestikon. Podporočnik Onorato in njegov pribočnik Altantone sta ubila nekaj zapornikov, pred tem pa sta jih sadistično mučila, tako da sta jih prisilila, da so sedeli na gorečem oglju. Kot primer navajamo mučenje, ki ga je pretrpel partizan Sinanoglou: toliko časa so ga pretepali, da je njegov obraz postal neprepoznavna maska; s kleščami so mu izruvali zobe; nato so ga privezali za rep konju, ki so ga italijanski vojaki, da bi ga prisilili v galop, zbadali z bajoneti, in mu sledili na motornih kolesih. Nato so sledila druga trpinčenja: po rokah in nogah so mu zlili vrelo olje, šibali so ga po podplatih, v rane so mu natrosili sol. Sedmi dan so partizana prisilili, da si je skopal grob (to je moral narediti na kolenih, ker ni mogel stati na nogah), in ga ubili. (Obtožni dokaz 206/52.)³

Skupaj je bilo na seznam Komisije za vojne zločine OZN uvrščenih III Italijanov, ki so bili obtoženi vojnih zločinov v Grčiji,

3 Poročilo Grškega državnega urada za ugotavljanje vojnih zločincev, nav. v André Kedròs, *Storia della Resistenza greca* (Padova: Marsilio, 1967), 372.

medtem ko je bilo tistih, ki so jih v dodatku zahtevali od italijanskega zunanjega ministrstva, 74.⁴ Nikogar med njimi niso nikoli preganjali v domovini, izročili Grčiji ali mu sodili na mednarodnem sodišču.

ITALIJANSKA OBRAMBNA DOKUMENTACIJA

Kapitulacija Italije 8. septembra 1943 in njena udeležba v vojni na strani zavezniških sil (Italija je imela status sobojevnice) sta bili odločilni za to, da je postfašistična Italija kot primarna vprašanja, ki jih je treba razrešiti, postavila vprašanja svoje okupacije na Balkanu, škode, ki jo je ta okupacija povzročila v osvojenih deželah, in vojnih zločinov, ki so jih zagrešile enote Italijanske kraljeve vojske in fašističnih milic.

Zaradi tega so se politični in vojaški vrhovi že v času, ko je bil konec vojne še zelo oddaljen, odločili, da zberejo pričevanja in poročila, ki bi prikazovala zločine in protizakonita dejanja grških borcev na italijanski fronti na Jadranu, povzročena lokalnemu prebivalstvu pa tudi vojakom Italijanske kraljeve vojske v sami Grčiji. V ta namen je bilo treba zbrati dokumentacijo, s katero bi na eni strani zavračali trditve grške vlade, če bi ta zahtevala izročitev in izvedbo sodnih procesov proti italijanskim vojnim zločincem, na drugi strani pa vključili zavezniške sile kot posrednika v morebitnih politično-diplomatskih napetostih med Grčijo in Italijo. V tem smislu je razumeti tudi korespondenco, ki je konec septembra in v začetku oktobra 1944 potekala med glavnim tajnikom italijanskega zunanjega

4 Filippo Focardi, Lutz Klinkhammer, »La questione dei criminali di guerra italiani e una Commissione d'inchiesta dimenticata«, *Contemporanea*, let. 1v, št. 3, julij 2001 (dalje Focardi, Klinkhammer, *La questione dei criminali di guerra italiani*), 526, dokument, priložen spomenici ministrstva za zunanje zadeve, 19. januar 1948.

ministrstva Renatom Prunasom in maršalom Italije ter načelnikom generalštaba Italijanske kraljeve vojske Giovannijem Messejem:

Dragi maršal!

Pred nekaj dnevi sem dobil vse prej kot dobre novice o ravnanju grških enot, ki trenutno delujejo na naši jadranski fronti, ki se lahko kosa z nedavnim bolečim ravnanjem maroških vojakov, ki so ropali, posiljevali, plenili itn. [...] Res je nepotrebno še posebej poudarjati, kako je za nas pomembno, da natančno in izčrpno dokumentiramo ta dejanja.

V prvi vrsti je naša neodložljiva dolžnost, da v primerih, ko so ta dejanja potrjena, takoj posredujemo pri zavezniških oblasteh, da ustrezno ukrepajo, da se bo takšno delovanje končalo. Poleg tega pa nam je pripravljanje ustrezne protidokumentacije potrebno, da z njo lahko zavrremo morebitne grške poskuse, da bi inkriminirali ravnanje naših oboroženih sil v Grčiji. Ob tem bi poudaril, da je londonski Reuters pred kratkim poročal, da naj bi Jugoslovani že predložili seznam italijanskih »vojnih zločincev«.

Maršal, prejmite moje prijateljske pozdrave. Podpis: Prunas.⁵

Messe je v odgovoru poudaril, da je treba pozorno bdeti nad tem za prihodnje politične odnose Italije s sobojevniškimi državami tako občutljivim vprašanjem, kljub temu da so italijanska obtežilna dokumentacija in sama pričevanja o dejanjih, ki so jih zagrešili Grki, pomanjkljivi in precej površni:

5 Ministero degli Affari Esteri, Archivio storico diplomatico (Ministrstvo za zunanje zadeve Italijanske republike, Zgodovinsko-diplomatski arhiv, v nadaljevanju ASMAE), Affari Politici (Politične zadeve), 1931–1945, Grčija, šk. 28. Pismo z oznako tajno Renata Prunasa Giovanniju Messeju, Rim, 25. september 1944.

Dragi Prunas!

Prejel sem tvoje pismo s 25. tega meseca. Zahvaljujem se ti za opozorilo o ravnanju grških enot v Italiji.

Iz različnih virov sem dobil že nekaj obvestil o tem dogajanju, ki pa so po pravici povedano zelo nedoločna in je dokumentacija, ki sem jo do zdaj uspel zbrati, še vedno (sic) zelo pomanjkljiva. Na vsak način pa tako, kot sem že storil za Maročane, že nekaj časa zbiram podatke, ki mi bodo v primernem trenutku omogočili, da bom dokumentiral nasilna dejanja, ne le tistih, ki so jih izvršili grški vojaki v Italiji, ampak nasploh vsako nasilno dejanje, ki so ga pripadniki sobojevnških držav izvedli nad italijanskimi vojaki in civilisti v Italiji in zunaj nje.

Ta problem je predmet moje najbolj čuječne pozornosti in te bom o vsem tudi sproti obveščal.

S prisrčnimi pozdravi!

Maršal Italije, načelnik generalštaba, general Giovanni Messe⁶

Italijanske oblasti so sprva zbirale pričevanja o domnevnih grških protizakonitih dejanjih, ki naj bi jih kot protidokumentacijo uporabili tako pred mednarodno skupnostjo kot v dvostranskih odnosih med Grčijo in Italijo. Vendar pa se je ta dokumentacija seveda nanašala le na obdobje po kapitulaciji 8. septembra 1943 in je bila tako z zakonsko pravnega stališča ločena od delovanja Italijanske kraljeve vojske v treh različnih operativnih obdobjih, in sicer: obdobje fašistične agresije od leta 1940 do julija 1943 v okviru zavezništva sil osi; badogliansko prehodno obdobje med 25. julijem in 8. septembrom 1943; obdobje sobojevnštva na strani zavezniških sil. Če je imel ta politično-kronološki okvir za cilj opozoriti na prelom med Mussolinijevo in postfašistično

6 ASMAE, Politične zadeve 1931–1945, Grčija, šk. 28. Pismo Giovannija Messeja Renatu Prunasu, Rim, 2. oktober 1943.

Italijo, je pri sprejemanju italijanskih ovadb in pričevanj proti Grkom obstajalo tveganje, da bo to za vlado v Rimu imelo ravno nasprotno vrednost od tiste, ki si jo je želela. Za državo, ki je po dvajsetletnem fašističnem obdobju v partizanskem gibanju našla element za nacionalno odrešitev, bi problematiziranje legitimnosti odpora na eni strani lahko ponovno priklicalo kulturni ustroj političnih in vojaških vrhov italijanske države, neobčutljivih za sprejemanje novih vojnih dinamik, ki so se oblikovale v izkušnji partizanskega boja, na drugi strani pa je obstajalo tveganje, da bi se spremenilo v kontraproduktivno obrambo, saj je bilo tudi vojaško delovanje italijanskega odporništv gverilsko in ne »regularno« in je imelo za cilj bojevanje proti Nemcem in fašistom v vsej takrat okupirani Italiji. K temu je treba dodati še status obeh držav, saj je bila vse do skupnega bojevanja proti nacizmu po kapitulaciji Italije Grčija napadena država in Italija napadalka.

Za zbiranje dokumentacije o protizakonitem ravnanju Grkov z Italijani, ki so po 8. septembru 1943 ostali na grškem ozemlju, je Renato Prunas mobiliziral vojaško obveščevalno službo SIM (Servizio Informazioni Militari). Ta naj bi zbrala čim več informacij, ki bi jih lahko uporabili kot obrambo pred morebitnimi grškimi obtožbami o italijanskih vojnih zločinih:

V tisku in drugje so se pojavile novice o trpinčenju italijanskih vojakov in civilistov, ki so ga po 8. septembru 1943 zagrešili Grki na ozemlju grške države. Zelo pomembno je, da se od vetera-
nov, ki se počasi vračajo iz Grčije, zbere točne in izčrpne podatke o tem trpinčenju, da bi jih lahko predstavili kot ustrezno protidokumentacijo, s katero bi se uprli morebitnim grškim poskusom, da kriminalizirajo ravnanje naših oboroženih sil v Grčiji v obdobju pred premirjem. Podpis: Prunas.⁷

7 ASMAE, Politiche zadeve 1931–1945, Grčija, šk. 28. Uradno sporočilo Renata Prunasa generalštabu Italijanske kraljeve vojske in SIM, 3. januar 1945.

Informacijskemu uradu generalštaba Italijanske kraljeve vojske so 26. maja 1945 poslali prvo serijo dokumentov o domnevnih protizakonitih dejanjih, ki naj bi jih Grki zagrešili nad Italijani. Dokumentom je priloženo uvodno pojasnilo, v katerem so prikazali splošen okvir, v katerem so se zadeve dogajale:

Poročila italijanskih vojakov, ki so se iz Grčije vrnili v domovino, soglasno poudarjajo zelo slabo ravnanje, ki so ga bili kljub neprekinjenemu prizadevanju zavezniških vojaških misij deležni s strani grških partizanov in tamkajšnjega prebivalstva, potem ko so bili po dogajanju v septembru 1943 prisiljeni, da so se zato, da bi pobegnili pred Nemci, ali priključili partizanom ali pa zaprosili za gostoljubnost tamkajšnje ljudi. [...] Zelo veliko italijanskih vojakov je nedvomno [...] trpelo [...] fizične in moralne muke, ki bi jih večje razumevanje in človekoljubnost Grkov lahko preprečila. Izpostavljeni so bili tudi barbarским dejanjem, zaradi katerih je umrlo na stotine naših vojakov, ki so bili krivi le tega, da so bili Italijani in da se niso hoteli predati Nemcem ali dopustiti, da jih ti deportirajo.⁸

V dokumentu kot nezakonito dejanje navajajo, da so grški državljani razorožili divizijo Pinerolo, pripadniki katere so se skupaj z njimi borili proti Nemcem, trpljenje italijanskih vojakov, ki so bili internirani v taborišču v Neraidu, odvzem obleke razkropljenim vojakom in uboje, ki so jih iz »nepomembnih razlogov« izvedli grški Andartes [andartes = partizan, op. prev.]. Vse to, kot zapišejo v zaključku uvodnega pojasnila, »lahko vzbuja samo usmiljenje do tistih, ki so utrpeli takšna zverinstva, in ogorčenje do tistih, ki so ta zverinstva zagrešili.«⁹

8 ASMAE, Politične zadeve 1931–1945, Grčija, šk. 28. Poročilo informacijskega urada generalštaba Italijanske kraljeve vojske »Zločini in protizakonita dejanja, storjena v našo škodo po 8. septembru 1943«, 26. maj 1945.

9 Prav tam.

Način, kako je bila italijanska argumentacija opredeljena v uvodnem pojasnilu, ima vse značilnosti, ki so nato v letih privedle obliko prave hegemonistične pripovedi. To je bilo mogoče zaradi posebnih okoliščin, ki jih je prinašala hladna vojna, in so ga nato uporabili tako za politično obrambo vojaških oseb kot za notranjo propagando in kreiranje italijanskega javnega mnenja. V teh pripovedih so se enote Italijanske kraljeve vojske iz subjekta, ki je deloval kot agresorska vojska, spremenile v objekt, pravzaprav v žrtev vojne dinamike med zasedbo Grčije. Ni bilo nobene povezave ali opore v času in prostoru, kot da ni bilo zavezništva fašistične Italije s hitlerjevsko Nemčijo med vojaško agresijo na Grčijo, ki se je začela 28. oktobra 1940 in je bila zaključena z odločilno nemško podporo, italijansko okupacijo in nato navzočnostjo pripadnikov Italijanske kraljeve vojske na grškem ozemlju po 8. septembru 1943. Usoda razkropljenih italijanskih vojakov na grškem ozemlju po kapitulaciji Italije je na ta način postala eno od mnogih dramatičnih dogajanj druge svetovne vojne in ne končni rezultat neke pogubne imperialistične politike, ki jo je slavil fašistični režim in ki je bila usmerjena v to, da bi Sredozemsko morje postalo »mare nostrum«. Na ta način so bili vojaki krivi le tega, da »so Italijani« in da se niso hoteli predati Nemcem ali da niso pustili, da jih ti deportirajo, nikoli pa niso bili prikazani kot njihovi nekdanji zavezniki. Nobene omembe zločinov, ki so jih v Grčiji izvršile enote italijanske vojske, nobene sledi o odgovornosti italijanskih političnih, oblastnih in vojaških vrhov, ki so organizirali, odobrili in vodili vojaške operacije in drugo svetovno vojno.

Generalštab italijanske vojske je izdelal kartoteko, v kateri so za vsako nezakonito dejanje, trpinčenje, zlorabo, uboj, zagrešeno nad italijanskimi vojaki, navedeni kraj, datum, odgovorni, povzročena škoda, število, identiteta žrtev in italijanska ustanova, skoraj vedno je to SIM, ki je zbrala podatke. Pogosto so bile pri-

ložene ovadbe, vedno proti grškim partizanom, izoblikovane na osnovi poročil vojakov Italijanske kraljeve vojske, kot je bil denimo podporočnik SIM Oreste Fontana, ki je napisal številna obveščevalna poročila in se je predvsem ukvarjal z internacijami italijanskih vojakov. V poročilu z 20. decembra 1944 je prikazal, da je bilo od maja 1944 v zbirnem taborišču v Ducicòju (Vojon) interniranih 1950 italijanskih vojakov, ki so živeli v zelo slabih higiensko-sanitarnih razmerah, in da jih je od 7. junija 1944 tam umrlo skupaj 120.¹⁰ Fontana je v istem obdobju poročal tudi o 800 italijanskih vojaki, ki so bili internirani v taborišču v Mis-soluriju (Vojon), o drugih 300 v taborišču v Prosvaru in o še 450, ki so bili nastanjeni v Eptachoriju in med katerimi je bil tudi častnik obmejne straže Vittorio Fanetti, ki je bil ubit in puščen v nekem gozdu.¹¹ Podporočnik Alberto Albanesi je, tako kot tudi podpolkovnik Orazio Maralgino in podporočnik Giovanni Manni v drugih poročilih, 17. januarja 1945 v poročilu omenil razorožitev 8000 pripadnikov divizije Pinerolo, do katere je prišlo oktobra 1943. V tem poročilu je napad partizanov na ta oddelek, ki je 16. februarja 1943 izvedel znan pokol v Domenikonu,¹² ko je bilo ustreljenih 150 moških med 14. in 80. letom starosti, razglasil za »izdajalskega«.¹³ O razorožitvi in »izdajalskem« napadu partiza-

10 ASMAE, Politiche zadeve 1931–1945, Grčija, šk. 28. Poročilo informacijskega urada generalštaba Italijanske kraljeve vojske, priloga št. 2, »Grozodejstva in protizakonita dejanja, povzročena v našo škodo s strani Grkov na grškem ozemlju«, 26. maj 1945.

11 Obmejna straža (Guardia alla Frontiera) je bila vojaška enota, ustanovljena leta 1934 in vključena v Italijansko kraljevo vojsko. Gl. Massimo Ascoli, *La Guardia alla Frontiera* (Rim: Stato Maggiore Esercito – Ufficio Storico, 2003).

12 O obveščanju italijanske javnosti o pokolu gl. »Grecia 1943: quei fascisti stile ss«, *L'Espresso*, 6. marec 2008.

13 Divizija Pinerolo je 16. februarja 1943, po partizanskem napadu, med katerim je bilo ubitih 9 italijanskih vojakov, za povračilo obkolila vas Domenikon, polovila njene prebivalce, zažgala bivališča in ustrelila več

nov na divizijo Pinerolo v Karpenionu je poročal in kritiziral ravnanje partizanov tudi polkovnik Giuseppe Berti, poveljnik polka suličarjev (Regimento Lancieri) Aosta.¹⁴

PRVI PROCESI PROTI ITALIJANSKIM
VOJNIM ZLOČINCEM V GRČIJI

Prav polkovnika Giuseppeja Bertija, ki so ga enote grškega odpora zaradi njegove domnevne odgovornosti za vojne zločine pred tem že večkrat zaprle in zaslišale, so oddelki Elasa (Grška narodnoosvobodilna armada, Ellinikos Laïkos Apeleftherotikos Stratos) 13. oktobra 1944 aretirali in vrgli v zapor.

Po Bertijevi aretaciji so se italijanske oblasti zavedle, da se je nujno zoperstaviti občutljivemu vprašanju vojnih zločinov, ki je postopoma postalo eno od osrednjih v mednarodni politiki postfašistične Italije. Vojno in zunanje ministrstvo sta tako začeli politično-diplomatsko dejavnost. O tem sta prek uradnih dokumentov in okrožnic ob koncu leta 1944 in v prvih mesecih 1945 obvestili različne pomembne državne organe. Vprašanje je bilo kompleksno tako zaradi hkratne vpletenosti različnih držav kot zaradi politične šibkosti Italije na mednarodni ravni. Zaradi tega je bila vlada v Rimu prisiljena iskati neposredno podporo poveljstva zavezniških sil. To dokazuje tudi spomenica

kot 150 civilistov. Italijanski veleposlanik v Grčiji Gianpaolo Scarante je 15. februarja 2009 prvič sodeloval na komemorativni slovesnosti, posvečeni žrtvam, se jim poklonil in se v imenu italijanske vlade opravičil za vojni zločin. O pokolu v Domenikonu je bil posnet dokumentarni film Mussolinijeva umazana vojna, marca 2008 je bil predvajan na History Channelu. Režiral ga je Giovanni Donfrancesco, strokovna svetovalka je bila zgodovinarica Lidia Santarelli.

¹⁴ ASMAE, Politične zadeve 1931–1945, Grčija, šk. 28. Poročilo informacijskega urada generalštaba Italijanske kraljeve vojske, priloga št. 2: »Grozodejstva in protizakonita dejanja, povzročena v našo škodo s strani Grkov na grškem ozemlju«, 26. maj 1945.

italijanskega zunanjega ministrstva iz februarja 1945. Dokument, v katerem so obveščali o aretaciji polkovnika Bertija, nakazuje, da je nujno pridobiti podporo zaveznikov in doseči, da polkovnika, ki ga je obtožila grška vlada, izročijo Italiji, kjer bi mu morda lahko sodili:

[G]lede aretacij in obsodb italijanskih častnikov, ki jih samovoljno izvajajo v Jugoslaviji, je bilo ministrstvo za zunanje zadeve obveščeno o primeru [...] aretacije konjeniškega polkovnika Giuseppeja Bertija, do katere je prišlo v Grčiji. [...]

Polkovnik Berti, ki je bil pred tem poveljnik polka puščičarjev Aosta, je 8. septembra 1943 poveljeval garnizonu v Trikali (Tesalija, Grčija). Po prejemu novice o premirju je stopil v stik s častniki britanske misije v Grčiji in glavnim poveljstvom grškega odporništvu (Andartes) in kot partizan sodeloval v boju z Nemci. Med januarjem in septembrom 1944 ga je 1. poveljstvo 1. divizije Andartes dvakrat aretiralo, in sicer z obtožbo, da je izvršil vojne zločine. Po zaslišanjih je bil obakrat izpuščen. Toda 13. oktobra tega leta je bil ponovno aretiran in obtožen istih dejanj. Zdaj je v zaporu v Trikali in v rokah Elasa. Vojno ministrstvo je glede tega že poizvedovalo in zahtevalo, da se Berti izroči Italiji; vendarle zaradi teže primera zunanje ministrstvo vztraja pri tem, da je treba zahtevo predložiti javni varnosti [zavezniški, op. a.]. Če se bo izkazalo, da so obtožbe, ki bremenijo polkovnika Bertija, utemeljene, mu bo seveda sojeno v Italiji.¹⁵

Poveljnik polka puščičarjev Aosta, ki je bil nastanjen v kraju Lutraki v bližini Korintskega kanala, Giuseppe Berti je 26. oktobra 1942 odšel na poveljstvo divizije Pinerolo v Lariso, s katero se je 8. marca 1943 premestil v Trikalo, kjer je ostal vse

15 ASMAE, Politične zadeve 1931–1945, Grčija, šk. 28. Spomenica, 5. februar 1945.

do 8. septembra 1943.¹⁶ Njegova aretacija, ki so jo izvedle grške enote, je bila nedvomno povezana s preiskavo o odgovornosti za pokol v Domenikonu in za drugo vojaško delovanje proti tamkajšnjemu civilnemu prebivalstvu. Polkovnik sam je iz zapora v Larisi razkril, ne da bi izrecno navedel pokol v Domenikonu, temveč je omenjal samo čiščenje terena v letu 1942, da je razlog za njegovo prvo aretacijo v »ugotavljanju, kdo je odgovoren za nekatere operacije čiščenja, ki so se zgodile v Tesaliji [pokrajini, kjer je Domenikon, op. a.] v letu 1942«.¹⁷

Preiskava o delovanju italijanskega polkovnika Giuseppeja Bertija je tekla vse od januarja 1944. Vodilo jo je poveljstvo 1. divizije, ki ga je po zadnji aretaciji obtožilo vojnih zločinov zaradi akcij v Tesaliji:

13. oktobra sem bil poklican na Glavno poveljstvo Andartes, kjer me je sprejel vrhovni poveljnik general Sarafis [Saraphis, op. a.], ki mi je sporočil, da se je odločil, da me ponovno pošlje na poveljstvo 1. divizije (te, ki je januarja pričela preiskavo mojega delovanja) [...] brž ko sem prispel – oktobra lansko leto – na poveljstvo 1. divizije, me je nekaj dni zasliševal preiskovalni sodnik, ki mi je sporočil, da sem obtožen vojnih zločinov. Obtožbe na moj račun so različne in se lahko razvrstijo v tri skupine:

- barbarska dejanja, ki so bila zagrešena med operacijami čiščenja in pri katerih naj bi sodeloval (požigi vasi, uboji civilistov itn.);
- usmrnitve talcev brez prejšnjega sojenja;
- trpinčenje civilnega prebivalstva.¹⁸

¹⁶ ASMAE, Politiche zadeve 1931–1945, Grčija, šk. 28. Pismo z obrambnim pričanjem Giuseppeja Bertija, poslano iz zapora v Larisi italijanskemu vojnemu ministrstvu, 3. december 1944.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam.

Obrambno pričanje, ki ga je v svojem dolgem pismu vojnemu ministru Alessandru Casatiju navedel Berti, je pomembno vsaj iz dveh razlogov: po eni strani ker ni, čeprav je zavrnil vse obtožbe na svoj račun, zanikal, da so italijanske enote izvajale kriminalna dejanja, po drugi pa je prav v omembi pokola v Domenikonu, ki sicer ni nikoli neposredno imenovan, obravnaval vprašanje izpolnjevanja ukazov nadrejenih, tudi kadar je jasno, da gre za vojni zločin, in o katerem je takrat tekla široka razprava:

[V]ojaške operacije, pri katerih sem sodeloval, so vedno ukazala nadrejena poveljstva in nikoli niso bile izvedene na mojo pobudo. Ne samo to, tudi njihovo vodenje ni bilo nikoli v moji pristojnosti [...] nikoli nisem ukazal izvedbe nobenega barbarskega dejanja niti ga ni izvedel moj polk [...] Še več. Ko so grški »Andartes« izvedli sabotažo, s katero je bila prekinjena – zaradi razrušitve pomembnega železnega mostu – železniška proga med Trikalo in Lariso, sem se uprl ukazu, ki ga je izdalo poveljstvo divizije Pinerolo, naj zažgemo vas v bližini tega mostu, ker sem bil prepričan, da prebivalci te vasi ne nosijo nobene odgovornosti za izvedeno sabotažo [...] glede točke b) v Trikali je delovalo majhno koncentracijsko taborišče, v katerem je bilo zaprtih – na ukaz višjih poveljstev – 150 do 200 sumljivih civilistov. Za taborišče nisem bil odgovoren jaz, razen za vprašanja discipline in varovanja. Ukaz za usmrčitve (te sta bili, če se prav spomnim, dve) je *poimensko* izrekalo poveljstvo divizije Pinerolo, in sicer prek lokalnega poveljstva kraljevih karabinjerjev (Comando d'arma cc. RR). To se je vsake toliko časa obrnilo na poveljnika garnizije [to je bil Berti, op. a.], da bi dobilo oddelek vojakov, in ker so bili končani običajni postopki [...] civilisti za te zadeve niso mogli vedeti in v zadnji

analizi [...] sem bil krivec vedno jaz [...] tudi glede teh obtožb, torej, zavračam vsako odgovornost.¹⁹

Berti je torej za svojo osebno obrambo na koncu uporabil argumente, kot so dolžnost izvajanja ukazov, sodelovanje pri vojaških operacijah, ki jih drugi zaukažejo, ali zagotavljanje eksekucijskih vodov za streljanje »osumljenih«, kot tudi dogodek, ko se je uprl ukazu poveljstva divizije Pinerolo, naj izvede represalije. Iz njegovega spisa lahko razberemo, da naj v ravnanju poveljstev Italijanske kraljeve vojske ne bi šlo za sistem represije, kakršno so med vojno nad civilisti izvajali Nemci. A to hkrati ne pomeni, da je bilo nasilje italijanskih enot nad civilisti in v protigverilskem protipartizanskem delovanju manj hudo, kot je bilo nemško.

Za vlado v Rimu je primer Giuseppeja Bertija takoj postal prednostni in pristojne oblasti so nemudoma aktivirale neposredne kanale z zavezniškimi poveljstvi, da bi dosegle, da bi poveljnika polka puščičarjev Aosta izročili Italiji. Podtajnik italijanskega zunanjega ministrstva, komunist Eugenio Reale, in generalni sekretar Komunistične partije Italije Palmiro Togliatti, ki je bil takrat podpredsednik vlade, sta se za Bertijevo usodo sama neposredno pozanimala. Togliatti je pojasnila zahteval neposredno od poveljnika Elasa Saraphisa, medtem ko je zunanji minister Alcide De Gasperi urgiral pri zaveznikih, naj ukrepajo v korist tega italijanskega vojaka. Torej se je že konec leta 1944 in v začetku 1945 pokazala enotnost politične usmeritve vlad, ki so jih sestavljali člani strank, ki so bile združene v Narodno-osvobodilnem odboru (Comitato di liberazione nazionale, CLN),²⁰

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Tretjo italijansko vlado Ivanoa Bonomija (12. december 1944–21. junij 1945) so sestavljale samo Krščanska demokracija, Komunistična partija Italije, Liberalna stranka Italije in Demokratična stranka dela, ne pa tudi

do občutljivega vprašanja italijanskih vojnih zločincev, ki so bili aretirani v tujini:

Prosim vas, da priskrbite informacije o trenutnem položaju polkovnika Bertija, ki je bil poveljnik garnizije v Trikali (Tesalija), zdaj pa je ujetnik Elasa, obtožen vojnih zločinov. Minister je poskrbel za to, da so se v vprašanje vpletle zavezniške oblasti s ciljem, da bi zahtevale Bertijevo vrnitev v Italijo, kjer bi mu morda sodili. Njegova ekscelenca Togliatti, ki se je pozanimal za usodo polkovnika Bertija, bi želel, da se v njegovem imenu zahteva, da general Saraphis zadevo pojasni.²¹

Pritiski in prizadevanja italijanskega državnega vrha so v kratkem času pripeljali do ugodnega razpleta zadeve Berti. Najprej so dosegli neposredno posredovanje zaveznikov pri grških oblasteh:

V zvezi [...] s polkovnikom Giuseppejem Bertijem, ki je trenutno v zaporu v Grčiji, vas obveščamo [...] da je poveljstvo zavezniških sil zagotovilo, da bo repatriacija polkovnika Bertija izvedena takoj, ko bodo to dopuščale razmere v Grčiji.²²

Generalni direktor urada za politične zadeve italijanskega zunanjega ministrstva Vittorio Zoppi je 26. februarja 1945 sporočil vojnemu ministru,²³ da si zavezniki prizadevajo za rešitev tega vprašanja, 31. marca pa Eugeniju Realu, da je bil Berti osvobojen in da se je, ne da bi proti njemu sprožili proces, vrnil v Rim:

Socialistična stranka Italije delavske enotnosti in Stranka akcije, ki sta bili sicer v drugi Bonomijevi vladi (18. junij–12. december 1944).

21 ASMAE, Politične zadeve 1931–1945, Grčija, šk. 28. Brzobjavka, poslana italijanskemu konzulu v Patrasu, 15. februar 1945.

22 ASMAE, Politične zadeve 1931–1945, Grčija, šk. 28. Zapis urada za zvezo, 18. februar 1945.

23 ASMAE, Politične zadeve 1931–1945, Grčija, šk. 28. Uradno sporočilo, 26. februar 1945.

Sklicujoč se na vesti, ki so prišle glede aretacije in zapora polkovnika Bertija, ki je bil poveljnik polka puščičarji iz Aoste, so glavno direkcijo urada za politične zadeve obvestili, da je bil zgoraj omenjeni častnik po posredovanju tega ministrstva pri zavezniških oblasteh izpuščen in je v teh dneh prispel v Rim. Podpis: Zoppi.²⁴

Kljub političnemu uspehu, ki so ga dosegli v primeru Giuseppeja Bertija, je vprašanje procesov zaradi vojnih zločinov za italijansko vlado v vsej svoji težavnosti ostalo nerazrešeno.

S ciljem, da bi pripravili sodne postopke proti tujim vojnim zločincem in grškim kolaboracionistom, je vlada v Atenah ustanovila dve vrsti sodišč: posebno sodišče za vojne zločine, ki bi moralo soditi odgovornim za vojne zločine v okupiranih državah, in posebna sodišča za kolaboracioniste (*dossiloghi*), ki bi morala soditi grškim državljanom, »izdajalcem domovine«, ki so sodelovali s tujimi silami.

Prav sodišča za kolaboracionistične izdajalce so vodila sodne postopke in obsojala italijanske vojake in civiliste, ki so bili aretirani na območju Grčije:

Posebna grška sodišča (*Idikòn Dikastirion tòn Dosilogòn*) so v zadnjih tednih izrekla sodbe italijanskim civilistom in vojaškim osebam, ki imajo tu stalna bivališča:

Laderchi Domenico, 23 let, prevajalec pri italijanskih karabinjerjih, obsojen na dosmrtno ječo.

Fazio Michela, 40 let, obsojena na 5 let.

Pedersoli Nicoletta, 25 let, obsojena na 12 let.

Corrado Palomba, rojena v Benetkah, 30 let, obsojena na 5 let.

Savino Giorgio, 53 let, obsojen na 6 let.

24 ASMAE, Politične zadeve 1931–1945, Grčija, šk. 28. Zabeležka državnega podtajnika, 31. marec 1945.

De Cesare Antonio, 50 let, obsojen na 10 let.

Perillo Andrea, 25 let, obsojen na 15 let (militariziran).

Brigida Leonardo, poročnik, oproščen.

Puma Virgilio, brigadir karabinjerjev, obsojen na 15 let.

Obtožbe so skoraj vedno enake: sodelavci italijanske policije med okupacijo ali storilci nasilnih dejanj proti Grkom v obdobju med letoma 1941 in 1943. Skoraj vedno so ovadbe vložili zasebniki ali agentje grške policije. Od zainteresiranih smo zahtevali kopije obsodb, ki jih bomo, takoj ko bo mogoče, poslali temu ministrstvu.²⁵

Prve obsodbe so vznemirile italijansko vlado zlasti zato, ker so bile zelo nevaren precedens obdolžitev in obsodb italijanskih vojakov in civilistov v tujini. To je veljalo zlasti za države, kot sta bili Jugoslavija in Albanija, ki sta zaradi vključitve v sovjetsko interesno sfero prevzeli odločilno vlogo v mednarodnem ravnotežju sil in bi lahko njun politični pritisk imel določeno težo tako pri določitvi klavzul mirovne pogodbe med zavezniškimi in pridruženimi silami in Italijo kot glede dvostranskih diplomatskih odnosov z Italijo. Poleg tega bi lahko to vprašanje oviralo proces prehoda in stabilizacije, ki ga je sprožila italijanska vlada, saj bi se lahko ustvarila neločljiva povezava med obtožbami in mednarodnimi sodnimi postopki proti vojaškimi vrhovom in kadrom Italijanske kraljeve vojske in procesi defašizacije in epuracije v ustanovah nove države. Nazadnje bi lahko sodni procesi proti italijanskim okupatorjem globoko obremenili notranji družbenopolitični položaj in sprožili nepovratno krizo že tako krhke zveze med vladami nacionalne enotnosti, v okviru katere je zaradi vprašanja ponovnega postavljanja starih (fašističnih)

25 ASMAE, Politične zadeve 1931–1945, Grčija, šk. 28. Uradno sporočilo, poslano Uradu za sodno diplomacijo (Ufficio del Contenzioso Diplomatico), 10. avgust 1945.

vojaških kadrov že potekal srdit spopad med naprednimi in zmernimi članicami. Pomenljiv je primer podtajnika vojnega ministrstva v drugi Bonomijevi vladi komunista Maria Palerma, ki je v osebnem pismu generalnemu sekretarju КРП Togliattiju opozoril na ovire pri svojem delovanju in ga vprašal o možnostih, da bi s funkcije odstopil:

Dragi Togliatti!

Mislim, da je moja dolžnost, da te kot komunista in člana vlade obvestim o težavah, ki jih imam na vojnem ministrstvu pri opravljanju funkcije, ki mi je bila zaupana. Kljub vložnemu naporu se mi dogaja, da mi ne uspe ne le resno prispevati k razvoju partizanskega gibanja v okupiranem delu Italije, kot bi moral narediti glede na obveze, ki si jih ti sprejel na vladi, temveč se ne morem niti resno in učinkovito ukvarjati z domoljubi, ki so zdaj na območju osvobojene Italije. Moje delovanje v vseh vprašanih ovirajo od zunaj, zato je moja funkcija zgolj še častna. Tako se vedno znova znajdem pred izvršenimi dejstvi ali glede imenovanj ali drugih ukrepov, pri katerih nisem niti malo sodeloval in o katerih me obvestijo šele, ko je zadeva že opravljena. Prosim, da tudi v imenu partije presodiš, ali sploh lahko na vojnem ministrstvu prevzamem odgovornost za delovanje, iz katerega sem dejansko popolnoma izključen.

V pričakovanju odgovora ti pošiljam bratski pozdrav!

Mario Palermo²⁶

V poročilu, ki ga je poslal vodstvu КРП nekaj mesecev pozneje, je Palermo že leta 1944 poudarjal, da bo proces obnove in epuracije vojske propadel, in pri tem opozarjal na škodo, ki jo je

26 Archivio Istituto Fondazione Antonio Gramsci di Roma (Arhiv Inštituta fundacije Antonio Gramsci, Rim, v nadaljevanju AIFG), Carte Botteghe Oscure (Dokumenti sedeža СК КРП v Rimu). Institucionalno delovanje, šk. 4, pisma in politični dokumenti. Pismo Maria Palerma, 27. julij 1944.

utrpela partija zaradi tega, ker je on ostal na funkciji podtajnika vojnega ministrstva:

Ob mojem imenovanju za državnega podtajnika na vojnem ministrstvu so bili najpomembnejši problemi, ki zadevajo vojsko in ki jih je bilo treba rešiti, tile:

- epuracija osebja;
- materialna in zlasti moralna obnova vojske.

Glede prvega problema [...] sem naletel na prvo veliko oviro – omejene možnosti neposrednega delovanja, ki jih ima podtajnik [...] glede najpomembnejših problemov so bile moje pristojnosti zmanjšane in mi je ostala samo funkcija svetovanja [...] Vojno ministrstvo je bilo sicer obnovljeno, a je tudi po mentaliteti ostalo podobno [...] prejšnjemu [fašističnemu, op. prev.] ministrstvu [...]. Nenadejano je prišlo do vladne krize in nato do preselitve v Rim [...] v Rimu se je položaj, ki sem ga zgoraj opisal, še občutno poslabšal [...] saj so na ministrstvo prišli številni člani starega režima; in nazadnje o osebnosti novega ministra [...] glede na izkušnje teh zadnjih petih mesecev lahko zatrdim, da je v primeru, če se bo sedanji položaj nadaljeval, zastoj upati v odločno in realno obnovo vojske [...] resna epuracija najvišjih predstavnikov je razumljena kot napad na ugled vojske [...] in pri tem ne gre za osebno razmišljanje nekaterih, ampak za prevladujočo miselnost na ministrstvu. [...] Kakorkoli že, v sedanjih pogojih [...] je morda to, da ostajam na ministrstvu, bolj škodljivo kot koristno [...] saj je v očeh državljanov razumljeno kot potrđitev, da se s takim načinom dela strinja tudi politična usmeritev, ki jo zastopam.²⁷

27 Istituto Campano per la Storia della Resistenza »Vera Lombardi« di Napoli (Kampanijski inštitut za zgodovino odpornišva Vera Lombardi, Neapelj, dalje ICSR), fond Mario Palermo, šk. 22, fasc. 91. Poročilo, poslano КР1, 20. september 1944.

Palermovi zapisi sintetizirajo občutljiv in protisloven prehod, ki sta ga pogojevali tako sestava političnih ravnovesij na državni ravni kot tudi opredelitev odnosa med povezanostjo/nepovezanostjo države v drugi Bonomijevi vladi, v kateri ni bilo ne socialistov in ne Stranke akcije. Tudi v razpravah znotraj KPI je prihajalo do številnih nasprotij. Usmeritev, ki jo je Togliatti predstavil oktobra 1944 v Firencah, po kateri naj bi se partija osredotočila na »tri nove temelje«,²⁸ je bila nato potrjena šele na glasovanju vodstva partije. Ta usmeritev, ki je bila pozneje poimenovana kot salernski preobrat, je bila najprej izpeljana v splošnem sporazumu iz decembra 1944. Italiji naj bi grozil »grški scenarij«, ki bi ga lahko preprečili s politiko »tretjega obdobja«, to je s približevanjem in ohranjanjem zavezništva med KPI in Krščansko demokracijo kot osrednje osi izgradnje nove italijanske države.²⁹

Morebitni začetek stotin sodnih procesov proti vojnim zločincem v Jugoslaviji, Sovjetski zvezi, Albaniji in Grčiji bi lahko postal razdiralen faktor, postavljen v prelom povezanost/nepovezanost države, okrog katerega je med različnimi političnimi usmeritvami v okviru protifašistične koalicije Odbora za narodno osvoboditev (Comitato di liberazione nazionale, CLN) že prišlo do hudega spora, ki naj bi ga razrešili z začasnim sporazumom s kraljem pomladi 1944 in s tem, da je levica privolila v zmerno politiko, ki je imela za cilj podelitev legitimnosti vladam CLN in preseganje najglobljih družbenih in političnih delitev. To bi po obdobju fašizma prispevalo k ponovni obuditvi nacionalne

28 Palmiro Togliatti je 3. oktobra 1944 predložil tri nove temelje, ki naj bi opredeljevali program KPI v novi Italiji: nacionalni značaj partije; aktivno in neposredno sodelovanje v italijanski vladi; opustitev opredelitve, da je partija avantgarda in začetek snovanja partije kot množične stranke. Nav. v Palmiro Togliatti, *Opere V* (Rim: Editori Riuniti, 1984), 86.

29 Roberto Gualtieri, *L'Italia dal 1943 al 1992: De e Pci nella storia della Repubblica* (Rim: Carocci, 2006), 42–43.

identitete. Soočeni s problemom zapletene povezave med vojnimi zločini, epuracijo in kontinuiteto države so italijanski komunisti poskušali, ne brez nasprotujočih si pogledov znotraj partije, obdržati ravnotežje na dolgi in krhki črti, ki je ločila dve prioriteti, obnovo države in uspeh enotno zastavljene ustavodajne poti. V tedanjem mednarodnem položaju ta dva dejavnika znotraj danega državnopolitičnega okvira najbrž ne bi nikoli mogla najti skupnih temeljev in je zato potreba po novem temeljnem državnem sporazumu marginalizirala, in to ne brez posledic, težnjo za prenavo.

Ideja o nepovratnosti tega procesa, ki jo je podpiralo bipolarno počelo *cuius regio eius religio*, je napredne sile v protifašističnem taboru potisnila, pravzaprav prisilila k izbiri o kontinuiteti, ki je imela za cilj nov skupen sporazum o temeljih države:

[A]vgusta sta si Togliatti in Scoccimarro izmenjala pismi o delovanju slednjega na Poverjeništvu za epuracijo in še posebej o možnosti, da bi »epurirali«³⁰ Badoglia, torej o odločitvi, ki bi nedvomno povzročila posredovanje zaveznikov in vladno krizo. [...] Scoccimarro je zanikal, da je nameraval predlagati postopek proti Badogliju, in dodal, da »o tem primeru res ni treba sklicati sestanka vodstva partije«.³⁰

Na mednarodni ravni bi tovrstna sodna dejavnost lahko dejansko povezala Italijo z Nemčijo. To bi na eni strani izničilo prostor delovanja, ki ga je italijanska vlada dobila z izjavo, sprejeto 30. oktobra 1943,³¹ in na drugi strani onemogočilo politiko sobojev-

30 Roberto Gualtieri, *Togliatti e la politica estera italiana 1943–1947* (Rim: Editori Riuniti, 1995), 38.

31 Izjavo so sprejele vlade ZDA, Sovjetske zveze, Kitajske in Velike Britanije. O vprašanju vojnih zločincev so poudarile temeljno razliko med Nemci, ki bodo izročeni državam, kjer so zagrešili zločine, in jim bodo tam tudi sodili, in Italijani, glede katerih je le splošen zapis o aretaciji in zagotovitvi pravice.

ništva, ki je bila zasnovana s ciljem, da bi usodo Italije odlepili od nacistične Nemčije in preprečili njeno kaznovanje.

Ker za vse primere niso mogli uporabiti postopka, ki so ga lahko uporabili za Giuseppeja Bertija, je zunanje ministrstvo pripravilo spomenico, v kateri so pod vprašaj postavili izredne postopke, ugovarjali in dvomili o tem, da imajo grške oblasti legitimno pravico prirejati procese proti italijanskim državljanom, tako civilistom kot vojakom:

[D]evet italijanskih državljanov [...] ki so bili obtoženi sodelovanja z italijansko policijo med italijansko vojaško okupacijo ali pa nasilnih dejanj nad Grki med to okupacijo, je bilo postavljenih pred grška posebna sodišča, ki so bila ustanovljena za sojenje »izdajalcem grške domovine«, in obsojenih na različno visoke kazni [...]. S pravnega vidika je treba natančno ločiti med položajem italijanskih državljanov, ki so kot vojaki ali kot militarizirani pripadali okupacijskim silam, od položaja drugih italijanskih državljanov.³²

Ločitev na različni kategoriji, na civiliste s stalnim bivališčem v Grčiji in na vojake Italijanske kraljeve vojske, je bila uporabna za obrambo, ki je bila usmerjena v upravičevanje delovanja vojaških enot, ki naj bi izvajale »naloge«, za katere posamezne osebe ni mogoče obtožiti, saj so bile povezane z izvajanjem ukazov nadrejenih, torej takratne italijanske države. Obramba je tudi poskušala dokazati, da sodišča *dossiloghi* niso bila pristojna za italijanske državljane, ki so sicer živeli v Grčiji. Ker so bili italijanski državljani, jim torej niso mogli soditi kot »izdajalcem grške domovine«:

[G]lede prvih [italijanskih vojakov, op. a.] je treba poudariti, da so bili v službi italijanske države in da kot takšni za dejanja,

32 ASMAE, Politične zadeve 1931–1945, Grčija, šk. 28. Spomenica, 27. avgust 1945.

ki so jih izvedli, niso osebno odgovorni, ampak je zanje odgovorna država, ki ji pripadajo. Zato ni dopustno, da se proti njim vodijo sodni postopki za dejanja, ki so jih naredili med izvajanjem svojih dolžnosti. Samo v eni predpostavki [...] bi bili lahko osebno odgovorni [...] to je, če bi zakrivali vojne zločine, kot jih je opredelila moskovska izjava iz 30. oktobra 1943. Po tej deklaraciji pa italijanski vojaki ne morejo biti obtoženi vojnih zločinov. [...]

Glede drugih obtoženih [civilistov, op. a.] [...] se kaznivo dejanje izdaje nanaša izključno na državo, katere državljan je posameznik, in ne na državo, kjer ima stalno bivališče. Iz tega sledi, da če so bila grška posebna sodišča ustanovljena dejansko za sojenje »izdajalcem grške domovine«, torej niso pristojna za italijanske državljane. Kazni, ki so jih izrekla [...] so torej nedopustne.³³

V poročilu italijanskega zunanjega ministrstva so pod vprašaj postavili tudi možnost, da bi italijanske civiliste obtožili zaradi kolaboracije, in zaključili, da so morebitni sodni postopki proti vojakom in civilistom s tovrstno obtožbo v celoti nezakoniti:

[G]lede na posebni primer, da tuje oborožene sile, s katerimi so prej navedeni italijanski državljani sodelovali, zanje niso bile sovražne sile [...] sledi, da so grška sodišča obsodila italijanske državljane za to, da so sodelovali z enotami lastne domovine, ki so bile nastanjene v državi njihovega bivanja, torej za sodelovanje, ki ga državljan oblastem svoje države ne more odreči, da so jih torej obsodila za dejanje, ki ni kaznivo.³⁴

Spomenica je na zaključku nakazala tri temeljna načela italijanske obrambe pred obtožbami grških sodnih oblasti:

33 Prav tam.

34 Prav tam.

- a) Italijanskim državljanom, ki so bili vojaki ali militarizirani, za dejanja, ki so jih izvedli pri opravljanju svojih dolžnosti, ne more soditi nobeno grško sodišče, niti redno niti izredno.
- b) Italijanskim državljanom, ki ne pripadajo oboroženim silam, grška posebna sodišča ne morejo soditi, saj so ta pristojna samo za kazniva dejanja izdaje.
- c) Če pustimo ob strani vprašanje nepristojnosti, ostaja dejstvo, da ni vsako sodelovanje z oboroženimi okupatorskimi silami tudi kaznivo dejanje, za katero lahko posameznika obtoži država, v kateri biva.³⁵

Hkrati z organiziranjem obrambe obtoženih so italijanske oblasti vzpostavile prve tajne stike z grškimi oblastmi s ciljem, da bi obnovili neposredne italijansko-grške odnose.

Italijanska diplomatska akcija se je uspešno razvijala, tako da so že avgusta 1945 z grškim veleposlaništvom vzpostavili res da neuraden komunikacijski kanal.

Če je ta akcija na eni strani odprla pot do uradnih stikov med italijansko in grško vlado, je po drugi vsaj na začetku morala ohraniti zaupni značaj, da bi se tako izognila protestom in nadaljnjim notranjepolitičnim napetostim v Grčiji, kjer se je že začejala državljanska vojna:

Veleposlanik Exiantaris mi je sporočil, da se je njegova vlada na naše večkrat ponovljene zahteve načeloma odločila, da bo obnovila neposredne diplomatske odnose z Italijo. Za zdaj bodo to enaki odnosi, kot so tisti z Britanci ali Francozi. Odgovoril sem mu, da nedvomno zastopam stališče tako ministra De Gasperija kot celotne vlade, da ga prosim, naj vladi v Atenah izreče naše veliko zadovoljstvo zaradi pobude, s katero seveda popolnoma soglašamo. Veleposlanik bi v naslednjih dneh rad

35 Prav tam.

govoril z ministrom De Gasperijem, da bi se dogovorila o formalnostih in datumu obnovitve stikov. Do takrat mora novica ostati v popolni tajnosti, da bi se tako izognili morebitnim nasprotujočim si stališčem grške javnosti, ki je v pogledih na nas še vedno razdvojena. Menim, da bo veleposlanik predlagal, da se obnovev stikov objavi v komunikeju, ki bi ga skupaj oblikovali in v katerem bi Grčija dobila zagotovilo, da Italija ne bo več izvajala agresivne politike.³⁶

Sestava in oblika obnovitve stikov, kot so bili izpostavljeni v sporočilu, sta bili tudi pokazatelja povojnih geopolitičnih razmerij in sta upoštevali dejansko stopnjo suverenosti in samostojnega delovanja v diplomatskih odnosih posamezne države:

[N]amignil sem na vprašanje Dodekaneza in na možnosti neposrednega sporazuma med Italijo in Grčijo. Pripomnil je [grški veleposlanik, op. a.], da je vprašanje odvisno od volje velikih sil, in menil, da se v tej fazi ne more reševati z dogovorom med Atenami in Rimom.³⁷

V konkretnem primeru odnosov med Rimom in Atenami je bila novoustvarjena bipolarnost v mednarodnih odnosih za italijansko vlado temelj, na osnovi katerega bi s podpisom vrste političnih, diplomatskih in trgovinskih sporazumov presegla vprašanje procesov proti odgovornim za vojne zločine, ki jih je v Grčiji zagrešila Italijanska kraljeva vojska.

36 ASMAE, Politične zadeve 1931–1945, Grčija, šk. 28. Tajni opomnik za ministra, avgust 1945.

37 Prav tam.

GRŠKA ZAKONODAJA O SOJENJU VOJNIM
ZLOČINCEM IN KOLABORACIONISTOM

Poleg ustanovitve posebnih sodišč za vojne zločince in kolaboracioniste so grške oblasti z odlokom št. 6 iz leta 1945 pripravile novo zakonsko osnovo, ki je bila usklajena z določili veljavnega kazenskega zakonika. Vsebovala je tipologijo zločinov, izvajanje kazni in definicijo oseb, ki so bile podvržene tem kaznivim dejanjem.

V sporočilu, ki ga je generalni tožilec posebnih sodišč Apostolopoulos poslal odvetnikom v Patrasu, pa se je pokazala kontradiktornost v nekaterih določilih, posebno pri vprašanju obtožbe za kolaboracijo in za »izdajo grške domovine«:

[Z]ahteva se naše stališče, ali se določbe zakonskega akta št. 6/1945, ki se nanašajo na izvedbo kazni, lahko uporabijo tudi proti državljanom sovražnih držav. Čast nam je tole poslati v Vašo vednost:

[...] kaznivih dejanj, predvidenih v 1. in 4. členu navedenega zakonskega akta, ne morejo zagrešiti tisti, ki prebivajo v Grčiji, a so državljani tujih držav, ki so med vojno okupirale državo, ker iz tega akta ne izhajajo obtežilni elementi za tujce. Tako kaznivega dejanja, ki je predvideno v 4. členu, ne more zagrešiti tuji državljan, saj on ni grški državljan, ki je zagrešil nevredno dejanje. [...] Prav tako kazniva dejanja, ki so predvidena v točkah a, b in c 1. člena, lahko zagrešijo le grški državljani, saj lahko le oni opravljajo javno službo, ki daje izpričan element za kaznivo dejanje.³⁸

38 ASMAE, Politične zadeve 1946–1950, Grčija, šk. 3. Pismo generalnega tožilca grških posebnih sodišč I. Apostolopoulosa, Atene, 24. maj 1945.

V tem Apostolopoulosovem pismu sta še dva ključna odlomka: na eni strani se je glavni tožilec izrekel o nepristojnosti posebnih sodišč *dossiloghi* glede ravnanja italijanskih vojakov in civilistov, na drugi pa je podčrtal, da se posameznih oseb ne more obtožiti za ravnanja, ki so bila povezana z izvajanjem dolžnosti, ki so vezane na odloke organov države, ki ji pripada.

Edini primer obdolžitve je tako ostajal vezan na izvršitev kaznivega dejanja na »osebno pobudo«:

[K]aznivo dejanje, predvideno z navedenim členom [št. 1, op. a.], lahko zagreši grški državljani ali pa tuji državljani, a ne državljani sovražne države, ki je v vojnem času okupirala deželo. [...] Kaznivih dejanj iz točk f, g, h, i, l, m, n in o so lahko obtoženi tako grški državljani kot tujci, tudi državljani tistih držav, ki so v vojnem času okupirale Grčijo, a le v primeru, če so to kaznivo dejanje zagrešili ne kot organi države, ki ji pripadajo, ampak na lastno pobudo [...]. Državljanii sovražnih držav, ki so okupirale deželo, ne morejo biti obtoženi na osnovi določil zakonskega akta, če so dejanje zagrešili takrat, ko so delovali v službi lastne države, in so za ta kazniva dejanja lahko preganjani samo po določilih kazenskega zakonika pred rednimi sodišči, če njihovo dejanje vsebuje kršitev veljavnih kazenskih določil.³⁹

Uzakonitev tega zakonskega določila je bila prvo odločilno orodje obrambe obtoženih Italijanov, saj je potrjevala pravno nezdržljivost kaznivega dejanja kolaboracije in izdaje ter državljanstva, ki ni bilo grško. Predvsem definicija o obtožljivosti, ki je bila vezana samo na osebno pobudo, je v grškem pravnem redu dejansko ustvarila institucionalno podlago, ki je bila v bistvu strukturirana na načelu nekaznovanja vrhov okupatorskih vojsk.

39 Prav tam.

Vzroke za takšno izbiro lahko najdemo v vsaj dveh dejavnikih, ki sta bila povezana s posebnim položajem v povojni Grčiji. Predvsem gre za mednarodni kontekst, to je za vključitev Grčije kot edine države na Balkanskem polotoku v anglo-ameriško interesno sfero.⁴⁰ Ta element je iz istih geopolitičnih razlogov, ki so v Italiji preprečili sodne postopke proti nacističnim in fašističnim vojnim zločincem, ustvaril potrebo, da ni odpirala vprašanja sodnih procesov in izročitve političnih vrhov in visokih vojaških kadrov držav, ki so v bipolarnem povojnem preurejanju sveta iz sovražnikov postali njeni zavezniki v nastajajočem atlantskem bloku.

Tu je bil še notranjepolitični vidik, ki ni bil nič manj pomemben od mednarodnega. V Grčiji se je položaj hitro slabšal in se tako zaostрил, da ni bilo več mogoče preprečiti preloma v samem

40 Na konferenci v Moskvi 9. oktobra 1944 sta Winston Churchill in Josip Visarijonovič Stalin parafirala sporazum *fifty fifty*, s katerim sta v okviru bipolarne razdelitve sveta razdelila interesne sfere na Balkanu. Churchill se pogovora in sporazuma s Stalinom takole spominja: »Glede Velike Britanije in Sovjetske zveze, kaj menite, če bi imeli v Romuniji 90 % vpliva, mi enakega v Grčiji, medtem ko bi si Jugoslavijo razdelili na enake dele? Medtem ko so Stalinu to prevajali, sem na list papirja napisal: Romunija: Rusija 90 %, drugi [zavezniki, op. prev.] 10 %. Grčija: Velika Britanija (po dogovoru z Združenimi državami) 90 %, Rusija 10 %. Jugoslavija: 50 % – 50 %. Madžarska: 50 % – 50 %. Bolgarija: Rusija 75 %, drugi 25 %. Listek sem čez mizo dal Stalinu, ki je medtem poslušal prevod. Prišlo je do kratkega premora. Potem je vzel modri svinčnik, na listič napisal kljukico in mi ga vrnil. Posel je bil tako zaključen. [...] Sledil je dolg premor. Listič, popisani s svinčnikom, je bil na sredini mize. Končno sem rekel: 'Nas ne bodo imeli za cinike, ker smo o tako pomembnih vprašanjih za milijone ljudi odločali na tako nepremišljen način? Ali naj listič zažgemo?' Stalin je odgovoril: 'Ne, Vi ga spravite.' In tako sem naredil.« (Winston Churchill, *La seconda guerra mondiale* VI, ZV. I: *L'onda lunga della vittoria*. Milano: Mondadori, 1953, 257.) Zunanja ministra Antony Eden in Vjačeslav Molotov sta se naslednja dva dneva pogajala o odstotkih. Rezultat tega pogajanja je bil, da se je sovjetski vpliv v Bolgariji in na Madžarskem dvignil na 80 odstotkov.

odporniškem gibanju. Položaj, ki je bil blizu državljanski vojni, je zahteval institucionalno normalizacijo tako na notranji ravni kot v odnosih z zavezniškimi silami. V tem primeru bi hiter izhod iz povojnih izrednih razmer in notranja reorganizacija, ki so jo podpirale anglo-ameriške sile, ki so bile nastanjene v državi, dopustila, da bi se lahko kot močnejši spopadli s komunističnimi silami in da bi na državni ravni prišlo do stabilizacije, osnovane na novem svetovnem redu in novi geopolitični vlogi Grčije.

POLITIČNI ODNOSI IN SODNI POSTOPKI:
DVOTIRNA ITALIJANSKO-GRŠKA POLITIKA
GLEDE VPRAŠANJA VOJNIH ZLOČINCEV

Mnenje glavnega tožilca posebnih sodišč in pojasnila glede nadaljevanja sodnih postopkov so na ravni pravne ureditve in političnih odločitev nedvomno ustvarili kontekst, ki je bil naklonjen taki usmeritvi obrambe obtoženih protizakonitih dejanj in zločinov, kot jo je izbrala italijanska vlada. Za grško javnost pa je bilo kaznovanje vojnih zločincev prednostna naloga, ki bi jo morali upoštevati in ki bi dala legitimnost katerikoli politični sili v katerikoli vladi.

Razkorak med zahtevami politično institucionalnega značaja in grške javnosti, ki je zahtevala ukrepe, ki bi sankcionirali odgovorne za zločinska dejanja, je v ospredje prinesel nasprotje med »državnim interesom« in nujnostjo procesa resnice in pravice. Zaradi grških notranjih razmer sta tako nastali dve nasprotujoči si smeri delovanja, ki sta poskusili ohraniti dve nezdružljivi ravni in pripeljali do dvotirnega posredovanja, ko so na eni strani začeli z inkriminacijo, zahtevami za uvedbo sodnega postopka in obsodb vojakov in civilistov, na drugi pa s pogajanjmi za sklenitev vse bolj celovitih in podrobnih sporazumov, ki so bili sklenjeni v soglasju z italijansko vlado in so se nanašali na

razrešitev vprašanja sodnih postopkov proti italijanskim vojnim zločincem.

V tem kontekstu so se začeli prvi procesi pred grškimi posebnimi sodišči in italijanskim vojakom so bile izrečene prve obsodbe.

Posebno sodišče v Atenah, ki je bilo urejeno v skladu z zakonom št. 6/1945, je na dosmrtno ječo obsodilo Domenica Laderichija, ker je s štirimi strelji iz pištole ranil grškega državljana Theophila Sotiriadija.⁴¹ V izreku sodbe je bilo natančno nakazano, da sta bila postopek posebnega sodišča v Atenah in Laderichijeva obsodba mogoča zato, ker je kriminalno dejanje storil na osebno pobudo in tako ni bilo posledica tega, da je pripadal Italijanski kraljevi vojski:

Posebno sodišče v Atenah, urejeno v smislu zakona št. 6/1945 [...], ki se je zbralo na javni razpravi [...], da bi sodilo Laderichiju Domenicu [...], je na osnovi zakonskega akta št. 6/1945 in tega, kar je navedeno v določilih 1 in 3 [...], ki določajo, da je lahko kdorkoli, grški državljani ali tujec, tudi državljani sovražne države, ki je okupirala deželo in ki je njen podanik, obtožen za dejanje, ki ga ni storil kot uslužbenec svoje države in zato ne podleže določilom mednarodne zakonodaje, in je zato to sodišče pristojno za njegovo sojenje. Ker je bilo dokazano [...], da obtoženi italijanski državljani in vojak 43. pehotnega polka Italijanske kraljeve vojske tega dejanja ni storil kot pripadnik te vojske, ampak v svojstvu svoje specifične funkcije »prevajalca«, torej na osebno pobudo, saj mu ni bilo ukazano, naj sodeluje pri aretaciji grškega državljana Th. Sotiriadija. Sodišče zato sodi,

41 Za to dejanje sta Domenico Laderchi in Giuseppe Giulia 18. avgusta 1943 dobila uradno pohvalo poveljnika Aten Francesca Arene, in sicer za »pogumno ravnanje pri identifikaciji in aretaciji dveh neznanih Grkov, ki sta jima hotela odvzeti orožje«. ASMAE, Politične zadeve, 1946–1950, Grčija, šk. 3.

da gre za dejanje, za katero je pristojno, in zavrača nasproten argument obrambe.⁴²

Potem ko je sodišče ugotovilo, da je pristojno za sojenje Laderichiju, je poudarilo, da je bilo njegovo kaznivo dejanje storjeno proti grškemu partizanu:

Laderichi Domenico [...] se je 7. avgusta 1943, torej v času sovražne okupacije, priključil patrolji italijanskih karabinjerjev. Bil je prevajalec in oborožen z revolverjem. Na lastno pobudo, s čimer je prekoračil dobljene ukaze, je zasledoval Setiriadija v Ulici Giorgio Stavrà, nanj streljal in ga ranil v spodnji del trebuha ter v stegno, zaradi česar je ranjenec postal 30-odstotni invalid. Dejanje je izvršil, zato ker je Setiriadi nakupoval dinamit za odporniško organizacijo [...]. Spoznan je za krivega, ker je [...] izvedel nasilno dejanje nad grškim državljanom. Obtoženec je zato obsojen na kazen dosmrtnega zapora.⁴³

Obsodba je kazala na to, kakšen kriterij sojenja bodo zavzela sodišča v takšnih primerih, torej sojenja tujim državljanom, obtoženih kolaboracije in izdajstva:

[S]poznano je, da ni kriv za obtožbo, da je na istem kraju in ob istem času služil sovražniku kot vohun, torej da je kot najemniški karabinjer načrtno dajal podatke o osebah in organizacijah.⁴⁴

Dne 3. septembra 1945 so bile uzakonjene nekatere spremembe členov zakona št. 6/1945, ki so bile objavljene v grškem uradnem listu in so pravzaprav v osnovi ohranjale nespremenjeno razmejitev obsega pristojnosti posebnih sodišč, delovanje katerih je ostalo v

42 ASMAE, Politične zadeve 1946–1950, Grčija, šk. 3. Obsodba Posebnega sodišča za vojne zločine v Atenah proti Domenicu Laderichiju, 13. junij 1945.

43 Prav tam.

44 Prav tam.

skladu z mnenjem, ki ga je dal generalni tožilec Apostolopoulos. Ta je glede vprašanja pristojnosti sojenja obtoženim za vojne zločine menil, da posebna sodišča tujim državljanom lahko sodijo samo, če je bilo dejanje storjeno na osebno pobudo:

Zakon št. 553 o spremembah in dopolnitvah zakonskega akta št. 6/1945, ki se nanaša na izvajanje kaznovanja [...] Na predlog naše vlade smo odločili in odredimo spremembe zakonskega akta št. 6/1945 in nanj nanašajočih se sprememb, sprejetih z zakonskim aktom št. 12/1945 [...], in sicer:

1. člen [...] preganja in kaznuje se tiste, ki so izvedli nasilna dejanja v sodelovanju z organi okupacijskih oblasti ali brez njega v škodo grških državljanov zaradi njihovega delovanja proti sovražniku. Oborožitev storilca, ki so jo priskrbele okupacijske oblasti, je poseben primer [...] poseben primer obtožbe je tudi upoštevana [...] vloga storilca, in to je pripadnost oboroženim silam države.⁴⁵

Obnovitev diplomatskih odnosov z Italijo so ovirali zahteve grške javnosti po pravici in kaznovanju vojnih zločinov ter živi spomini grškega ljudstva na trpljenje civilistov med nacistično in fašistično okupacijo, kar je grška vlada morala upoštevati. Tudi zaradi pritiska pisanja tiska se je vlada v Atenah odločila, da bo medzavezniškemu sodišču predložila zahteve po reparacijah za škodo, ki so jo povzročile nekdanje sile osi s politiko ekonomskega izkoriščanja, kateremu je bila podvržena država prek novoustanovljenih institucij, kakršna je bila Società Anonima Commercio Italo-Greco (Italijansko-grška trgovska delniška družba z omejeno odgovornostjo, SACIG);⁴⁶ ta ni bila

45 ASMAE, Politicne zadeve 1946–1950, Grčija, šk. 3. Izvleček iz Uradnega lista (Gazzetta Ufficiale), št. 224, 3. september 1945.

46 Za analizo in zgodovinski okvir gospodarske politike Nemčije in Italije v Grčiji več v Davide Rodogno, *Fascism's European Empire: Italian Occupation*

naključno razkrita kot eden od najučinkovitejših instrumentov za ekonomsko plenitev grškega naroda.

Vloga SACIG v okviru strategije, ki je bila usmerjena v »načrtno izstradanje grškega ljudstva«, je bila predmet razprave na italijanskem zunanjem ministrstvu in pri diplomatskih predstavništvi, ki so bila vključena v organiziranje obrambe pred najtežjimi obtožbami, ki so bile sprožene proti italijanski državi:

Med različnimi argumenti, ki jih uporablja grška propaganda, da bi pridobila naklonjenost do svojih zahtev po reparacijah in teritorialnih aneksijah, je eden najpogostejših »lakota«, ki jo je trpelo grško ljudstvo med okupacijo sil osi.

Ta lakota naj bi bila organizirana zavestno, da bi iztrebili grško ljudstvo: prav zato je grška vlada sklenila, da bo pri medzvezniškem sodišču za vojna hudodelstva zahtevala, da je med kaznivimi dejanji vključena tudi ta organizacija. V biltenu informacijskega urada grške vlade (*Nomelie de Grèce*, 1. oktober 1945, št. 2) so pri obravnavanju tega argumenta, kljub temu da so krivdo za stradanje naložili predvsem Nemčiji, pokazali tudi na odgovornost Italije, ki je »avgusta 1941 uveljavila sporazume, ki so vzpostavili popolne klirinške odnose v trgovinskih transakcijah med obema državama kot tudi za druga plačila,« in ki je prek SACIG v škodo grškega gospodarstva pobrala plod umetno zvišanih cen uvoženega blaga.⁴⁷

Celo italijanski dokumenti, ki so bili poslani veleposlaništvu v Parizu, potrjujejo vlogo SACIG in gospodarske ter socialne

during Second World War (Cambridge: Cambridge University Press, 2006). O delovanju SACIG gl. str. 240 in 241.

⁴⁷ ASMAE, Politiche zadeve 1946–1950, Grčija, šk. 28. Uradno sporočilo veleposlaništva Kraljevine Italije v Parizu, predmet: »Grška propaganda: Med vojne zločine vključili 'organiziranje lakote v Grčiji', ki so jo izvedle sile osi«, 8. oktober 1945.

rezultate njegovega delovanja, res da v sklopu obrambnih argumentacij, ki so bile usmerjene v to, da veliko večino odgovornosti naprtijo Nemčiji:

[S]poroča se, da so trditve informacijskega urada grške vlade, da je SACIG pri uvozu italijanskega blaga v Grčijo uveljavil zvišanje cen, resnične. Vendar je bilo to zvišanje uvedeno izključno s ciljem, da bi deloval italijansko-grški kliring, ki je, kot je znano, določal menjavo med liro v drahmo v razmerju 1 proti 8. Ta menjava je bila popolnoma neprimerna [...] in so se tako lahko izognili uveljavljanju takšne blagovne menjave, kot so jo imeli Nemci. [...] Saragat⁴⁸

Italijanska stran je hitro pripravila dokumentacijo, namen katere je bilo pokazati na pomoč, ki so jo v posebnih okoliščinah okupacije ponudili civilnemu prebivalstvu, in na to, da so ravnali drugače kot nemška vojska:

[T]o ministrstvo je na zahtevo britanskega ministra za vojno gospodarstvo [italijanskemu, op. prev.] kraljevemu predstavništvu v Londonu in Washingtonu že poslalo poročilo o ukrepih pomoči Grčiji med našo okupacijo. Iz tega poročila izhaja, da je bilo italijansko ravnanje med okupacijo drugačno kot nemško in da je pomoč, ki jo je Italija priskrbela grškemu prebivalstvu, in če upoštevamo pogoje, v katerih je bila izvedena, upoštevanja vreden napor [...] pošilja se kopija prej navedene poročila [...] tudi z vidika kampanje, ki poteka v grškem časopisju.⁴⁹

48 ASMAE, Politicne zadeve 1946–1950, Grčija, šk. 28. Uradno sporočilo, poslano veleposlaništvu Kraljevine Italije v Parizu, predmet: »Grška propaganda: Med vojne zločine vključili 'organiziranje lakote v Grčiji', ki so jo izvedle sile osi«, 19. november 1945.

49 ASMAE, Politicne zadeve 1946–1950, Grčija, šk. 28. Uradno sporočilo veleposlaništvu Kraljevine Italije v Parizu, 10. november 1945.

Grški tisk je ob koncu leta 1945 in v začetku 1946. veliko pozornosti namenil vprašanju sojenja za vojne zločine⁵⁰ in ni objavil le informacij o zahtevah po izročitvi osumljenih zločincev, ki jih je grška vlada poslala za to pristojnim mednarodnim organom, ampak tudi sezname oseb in glavne obtožbe proti najbolj odgovornim. *Messenger d'Athènes* je 15. novembra 1945 objavil članek, v katerem je poročal o zahtevi, ki jo je Uradu za vojne zločince (Bureau des Criminels de guerre) predložila grška država za izročitev in uvedbo sodnega postopka proti ministru Pellegrinu Chigiju in poveljniku italijanskih okupacijskih sil v Grčiji generalu Carlu Gelosi; slednji je bil med drugim avtor okrožnice, ki je zaradi protigverilskega protipartizanskega boja uvedla načelo kolektivne odgovornosti lokalnih skupnosti do morebitnih vojaških akcij odporiških sil in na osnovi katere so se začeli pomori in represija civilistov, najprej v Domenikonu in nato v Tsaritsaniju, Domokosu, Parsali, Oxiniàji.

Predsednik naglega sodišča se je včeraj sestal s komisarjem Urada za vojne zločince, da bi pospešili sojenje tem zločincem. Vsi dosjeji tujih oseb, ki so med okupacijo v Grčiji zagrešile zločine, so bili predloženi predsedniku naglega sodišča. Izročitev obtoženih bodo zahtevale zavezniške vlade z namenom, da bodo nato poslani na sojenje v Grčijo. Med temi zločinci so tudi italijanski general Geloso, italijanski minister Chigi, nemški maršal Von List, minister rajha za jugovzhodno Evropo Neubacher, nemški minister Altenburg, vodja ss v Grčiji Szymana.⁵¹

⁵⁰ Italijanski diplomatski uradi so veliko pozornosti namenili stališčem grškega časopisja in italijanskemu zunanjemu ministrstvu občasno pošiljali obsežne preglede lokalnega časopisja, ki je objavljalo članke o italijanskih vojnih zločincih. Gl. ASMAE, Politične zadeve, 1946–1950, Grčija, šk. 28. Uradno sporočilo, 19. november 1945.

⁵¹ *Messenger d'Athènes*, 15. november 1945, v ASMAE, Politične zadeve 1946–1950, Grčija, šk. 28. Uradno sporočilo, 19. november 1945.

Nekateri grški časopisi so začeli pisati o povezavi med tem, da sodni postopek ni bil uveden, in obnovo politično-diplomatskih odnosov med vladama v Rimu in Atenah:

[R]azpravljali so o vprašanju uvedbe sodnega postopka pred medzavezniškim sodiščem za vojne zločince zoper nemškega veleposlanika v Franciji v času okupacije gospoda Otta Abetsa, ki je bil soodgovoren za tisoče usmrtitev. [...] Zaradi tega prihaja ponovno na površje vprašanje analogne grške zahteve za tiste, ki so bili kot predstavniki Nemčije in Italije v Atenah. [...] nepozabna Altenbourg in Chigi nista bila navadna predstavnika držav, tako kot Otto Abets v Vichiju, ampak »opolnomočena« predstavnika Nemčije in Italije, neke vrste civilna guvernerja z najširšimi pooblastili [...] zato ne moremo razumeti, zakaj zamuja grški odgovor za uvedbo sodnih postopkov takšnih zločincev. Ne le to, tudi ni opravičila za dejstvo, da je bil slavni gospod Chigi večkrat na sprejemu na grškem predstavništvu v Rimu.⁵²

Med časopisi je bil najbolj obveščen dnevnik *Kathimerini*, ki je v dolgem in podrobnem poročilu veliko prostora namenil novici o uvedbi sodnega postopka pred izrednim vojaškim sodiščem za številne nemške, italijanske in bolgarske obtožence za vojne zločine ter objavil natančen opis in kronologijo pokolov ter drugega nasilja nad civilnim prebivalstvom:

Svet grškega državnega urada je izdal še en sklep, na podlagi katerega so bili pred posebno sodišče z obtožbo za različna kazniva dejanja v okrožju Kastoria postavljeni italijanski državljani: 1) *Giovanni Del Giudice*, generalmajor, poveljnik komande mesta Kastoria in poveljnik divizije Pinerolo, iz Neaplja; 2) *Aldo Venier*, polkovnik, ki je kot poveljnik italijanskih sil v času

⁵² *Estia*, 17. november 1945, v ASMAE, Politične zadeve 1946–1950, Grčija, šk. 28. Uradno sporočilo, 19. november 1945.

okupacije Kastorije nasledil prej navedenega generala; 3) *Gaio Gradenico*, poročnik, poveljnik oddelka za razorožitev grških državljanov, iz Trsta; 4) *Di Pirna Castreggio*, major, poveljnik oddelka za razorožitev, iz Palerma; 5) *Salvatore Spalato*, poročnik, poveljnik oddelka za razorožitev, iz Catanie; 6) *Giovanni Ravalli*, poročnik III. urada, iz Palerma; 7) *Emilio Giona*, poročnik Kraljevih karabinjerjev, komisar policije v Kastoriji, iz Prosinona; 8) *Onorato*, poročnik, častnik za preskrbo; 9) *Alessio Altadonna*, karabinjerski maršal, iz Neaplja; [...].⁵³

Pripadniki italijanskih oboroženih enot so bili večinoma obtoženi za požige in ropanje vasi, čiščenje terena (*rastrellamente*), nasilne uboje brez sojenja in za smrtne obsodbe, ki jih je izreklo vojaško sodišče v Atenah.

V uredbi sveta grškega državnega urada je bil Giovanni Del Giudica obtožen neposredne odgovornosti za požige vasi Aghia Kiriaki, Massopotamia in Pentavrissi, torej za kraje, kjer je bilo brez kakršnegakoli sodnega postopka izvršeno tudi streljanje civilistov, in sicer po trije iz vsake vasi. Med glavnimi obtožbami sta bila tudi delovanje vojaškega sodišča v Atenah, ki je na smrt obsodilo 13 ljudi, in zlasti pokol v Kostarazionu v zadnjih dneh avgusta 1943, med katerim je bilo ustreljenih petnajst civilistov in vaški župnik, in sicer na koncu operacije čiščenja, ki so jo začeli v mestecu Lamia.

Polkovnik Aldo Venier, ki je nasledil Del Giudica, je bil obtožen, da je z bolgarskimi milicami požgal in oropal vasi Nestorion, Aghia Kiriaki, Argos Orestikon, ki vse sodijo v okrožje Kastoria. Domačini iz vasi Argos Orestikon so prijavili tudi posilstva žensk. Druge obtožbe, ki so bremenile Venierja, so bile bombardiranje

53 *Kathimerini*, 16. december 1945, v ASMAE, Politične zadeve 1946–1950, Grčija, šk. 28. Uradno sporočilo, 19. november 1945.

vasi v okolici Kastorije; več kot sto prebivalcev je bilo brez sodnega postopka ustreljenih, 46 od teh so jih pripeljali iz zaporov; internacija osebja grške žandarmerije, mnogi so nato zaradi pomanjkanja umrli v italijanskih koncentracijskih taboriščih; ukazi za ustrelitev Argirosa Gusgesa, Evaghela Jangopulosa in župana Vissianije Damiana Toscosa.

Poročnika Giovannija Ravallija, ki je od julija 1941 do avgusta 1943 služboval na območju okrožja Kastorija, je grško sodišče obtožilo, da je sodeloval pri ustanavljanju bolgarskih milic, ki jih je vodil Bolgar Anton Kalcef in ki so s svojimi vpadi terorizirale celotno okrožje; poleg tega je bil obtožen, da je odgovoren za uboj kakšnih šestdeset oseb, med katerimi jih je bilo od osem do deset iz Antarica in so bile ustreljene v okviru protipartizanskega boja, druge pa v Argos Orestikonu. V sklepu so navajali tudi, da je med Ravallijem in Aldom Venierjem nastalo trenje zaradi ustrelitve Evaghela Petakija in Giovannija Pussulija, ki je bila na Ravallijev ukaz izvršena 1. aprila 1943.⁵⁴

Vsi drugi s seznama so bili obtoženi požigov, nasilja nad ženskami, ubojev, deportacije, mučenja v vojašnicah.

Procesnim spisom so bili na koncu, skupaj z obvestilom, da bodo poslani komisiji za vojne zločince v Londonu, da bi dosegli njihovo izročitev, priloženi sezname ubitih oseb in vasi, ki so bile porušene, požgane ali izpraznjene:

Procesnim spisom so bili priloženi dolgi sezname z imeni usmrčenih, njihovimi osebnimi podatki, navedbo kraja in časa smrti. [...] v dveh imenskih seznamih je bilo naštetih 40 usmrčenih, v nekem drugem 57, v tretjem 691 (ujetih). Od prej imenovanih sta bila aretirana in sta v grških zaporih le itali-

54 Vse glavne obtožbe, kraji dogajanja, datumi in imena žrtev so iz objave v *Kathimerini*, 16. december 1945. Gl. ASMAE, Politične zadeve 1946–1950, Grčija, šk. 28. Uradno sporočilo, 19. november 1945.

janski poročnik Ravalli in Bolgar Anton Kalcef. Uredba je bila poslana komisiji za vojne zločince v Londonu z namenom, da bi dosegli izročitev ostalih obtoženih.⁵⁵

V prvih mesecih leta 1946 je vprašanje vojnih zločincev, izročitev katerih je zahtevala Grčija, postalo zelo problematično in zato v ospredju politično-diplomatske dejavnosti italijanske vlade. Ker so se zavedali, da se bodo v kratkem začeli dokazni postopki proti osumljenim, so italijanske oblasti poskušale doseči repatriacijo civilistov in vojakov, ki so v priporu čakali na sojenje:

Poslaništvo Švice je poslalo verbalno noto grškemu zunanjemu ministrstvu, v kateri je prosilo za pojasnilo, ali so pristojne grške oblasti pripravljene dovoliti repatriacijo Italijanov (civilistov in vojakov), ki so že dolgo v priporu in čakajo, da bo preiskava proti njim končana. [...]

Priprti [...] so:

Civilisti: Locatelli Alessandro, v zaporih v Atenah od 21. 10. 1944; De Lucia Giuseppe, v zaporih v Atenah od maja 1945; De Portu Giuliano (agent italijanskega konzulata v Mitilinih (Mitilini)), v zaporih v Atenah od 1. 11. 1945; Brano Luigi, v zaporih v Atenah od 1. 11. 1945; Marchetti Umberto, v zaporih v Atenah od 1. 11. 1945; don Visaggio Tommaso (katoliški župnik na Zakintosu), v zaporih v Patrasu od decembra 1945.

Vojaki ali militarizirani: Gelmetti Giovanni, v zaporih v Atenah od 20. 7. 1945; Querel Quirino, v zaporih v Atenah od 20. 7. 1945; Cervo Michele, v zaporih v Atenah od 20. 7. 1945; Trimarchi Paolo, v zaporih v Atenah od 20. 7. 1945; Zolia Alberto, v zaporih v Atenah od 20. 7. 1945; Stefanelli Marco, v zaporih v Atenah od 20. 7. 1945; Lisi Luigi, v zaporih v Atenah od 20. 7. 1945; Rinaldi Alberto, v zaporih v Atenah od 20. 7. 1945; Fari-

55 Prav tam.

nola Nicola, v zaporih v Atenah od 20. 7. 1945; Della Vella Giuseppe, v zaporih v Atenah od 20. 7. 1945; Gramola Giovanni, v zaporih v Atenah od 20. 7. 1945; Mastroviti Antonio, v zaporih v Atenah od 20. 7. 1945; Cuomo Nicola, v zaporih v Solunu (?); D'Agostino Mario, v zaporih v Solunu (?); Lamfre Giovanni, v zaporih v Skirosu; Abbatangelo Pompeo, v zaporih v Patrasu od marca 1945.⁵⁶

Največja ovira rešitvam, ki jih je predvidel Agostino Cecchi, je bila dejstvo, da so bile marca 1946 preiskave in aretacije domnevnih vojnih zločincev še vedno v pristojnosti anglo-ameriških zaveznikov. To pa je pomenilo, da kljub obnovitvi odnosov z grškimi oblastmi grška vlada ni bila pristojna za prošnje glede osvoboditve aretiranih italijanskih državljanov. Zaradi predložitve seznamov mednarodnim organizacijam in objav imen ter kaznivih dejanj, ki so jih zagrešile enote Italijanske kraljeve vojske, v svetovnem tisku se je hitro bližal čas izvedbe sodnih postopkov tako proti tistim vojakom, ki so bili v zaporih v Grčiji, kot tistim, ki so se vrnili v Italijo in izročitev katerih je zahtevala Grčija.

Pomladi 1946 je bilo na seznamih zavezniških oblasti 350 domnevnih vojnih zločincev. Iz dopisov med italijansko vlado in njenim zunanjim ministrstvom pa lahko sklepamo, da so se ti razlikovali od grških:

Notranje ministrstvo je vladi sporočilo, da so zaupno izvedeli, da imajo zavezniške oblasti seznam s kakšnimi 350 imeni in priimki italijanskih državljanov, ki naj bi jih aretirali in izročili Grčiji, saj jih njene oblasti zahtevajo zaradi obtožb za vojne zločine. Pred nekaj dnevi sta namreč dva italijanska agenta, ki

⁵⁶ ASMAE, Politične zadeve 1946–1950, Grčija, šk. 23. Uradno sporočilo oddelkov za koristi tujine pri poslaništvu Švice – Urad za koristi Italije, 24. februar 1946.

sta v službi pri Intelligence Serviceu, aretirala kapetana karabinerjev Pizzitola, medtem ko sta se dva britanska vojaka zglasila v stanovanju odvetnika Pasquala Soria-Pisanella, ki je bil kapetan grenadirjev v Grčiji, z očitnim namenom, da ga aretirata, kar pa jima ni uspelo. Upoštevajoč ta dejstva je primerno, da ministrstvo posreduje pri zavezniški komisiji, da se morda zadrži izvajanje aretacij, saj bi se izognili temu, da bi Grčiji izročili Italijane, ki so navedeni kot vojni zločinci.

Podtajnik.⁵⁷

V odgovor na zgoraj navedeni dopis [...] kot je znano zunanjemu ministrstvu, obravnavane osebe niso iste kot te, ki so navedene na grškem seznamu vojnih zločincev. Te naj bi namreč obtožila britanska stran, čeprav so svoj čas služile v Grčiji [...].
Podpis: Zoppi.⁵⁸

V kontekstu, v katerem je bilo še prezgodaj, da bi lahko sklepali, da se bo celoten problem sodnih procesov proti italijanskim vojnim zločincem zaključil z odločitvijo Angležev in Američanov, da sojenj sploh ne bo, je bila vlada Alcida De Gasperija pred skorajšnjim podpisom mirovne pogodbe razcepljena med nujnostjo, da na mednarodni ravni dokaže, da se je v Italiji zgodil jasni prelom z nekdanjim fašističnim režimom, in nujnostjo, da v notranjepolitičnem okviru ne nastanejo pretirane travme, ki bi ogrozile stabilnost države. Iz teh razlogov so vztrajno sledili poti obnovitve diplomatskih stikov z Atenami, ki bi vsaj v grškem primeru morda lahko omogočili razrešitev tega problema.

57 ASMAE, Politične zadeve 1946–1950, Grčija, šk. 23. Sporočilo italijanske vlade zunanjemu ministrstvu, 1. marec 1946.

58 ASMAE, Politične zadeve 1946–1950, Grčija, šk. 23. Sporočilo italijanskega zunanjega ministrstva vladi, 9. marec 1946.

V tem okviru je bila obnova neposrednih odnosov med Italijo in Grčijo, ki se je zgodila 24. junija 1946, odločilen korak k ponovni vzpostavitvi obsežnega sodelovanja med državama. De Gasperi je z zadovoljstvom pohitel z izjavo, da je prvo dejanje tega sodelovanja vrnitev Dodekaneza Grčiji, kar je korak k pravičnosti, ki ga je bila italijanska vlada dolžna narediti:

Dragi veleposlanik!

Čast mi je potrditi prejem Vašega pisma s 24. tega meseca, s katerim me obveščate, da se je Vaša vlada odločila za vzpostavitev neposrednih stikov z italijansko vlado in da je bil na funkcijo vodje grškega predstavništva v Rimu imenovan gospod Costantin Vitikiotty, svetovalec veleposlaništva. [...] Obnovo neposrednih odnosov med našima državama bo z globokim zadovoljstvom sprejelo tudi italijansko ljudstvo. Fašistična politika do Grčije je bila vedno znova obsojena tako s strani vlade kot najbolj pooblaščenih ustanov naše javnosti. Tudi ob tej priložnosti bi rad ponovil to obsodbo, skupaj z našim trdnim namenom, da bi odnose med Italijo in Grčijo vrnili na raven prijateljstva in sodelovanja, kakršno je v preteklosti že bilo in ki ne bi smelo biti nikoli prekinjeno. [...] Po drugi strani pa Vi, gospod veleposlanik, veste, kakšno je stališče italijanskega ljudstva do Dodekaneza: daleč od tega, da bi ugovarjali njegovi dodelitvi Grčiji, pač pa presojamo to rešitev kot tisto, ki odgovarja načelom pravičnosti, ki navdihujejo politiko nove demokratične Italije. Utemeljeno gojim upanje, da bo ta rešitev, ki bo odpravila največji vzrok za napetosti v odnosih med državama, v prihodnosti učinkovito prispevala k obojestranskemu razumevanju in iskrenemu sodelovanju med našimi narodi [...]. Podpis: De Gasperi.⁵⁹

59 ASMAE, Politične zadeve 1946–1950, Grčija, šk. 1. Pismo predsednika